

КОЗАЧЧИНА У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ.

У другій половині ХІХ століття серед науковців точилася дискусія щодо місця, ролі і значення козацтва в історії. У цій суперечці приймали участь значні представники т.зв. державницького і народницького напрямків в історіографії. До першого належала більшість російських і польських істориків, другий напрям представляли українські вчені. “Державники” оцінювали козацтво як анархічну, руйнівну силу, твердили, що козаки були станом антидержавним і тому на спроби як Польщі, так потім і Росії щодо приборкання козацької волі слід дивитися як на захист державного елементу проти вторгнення диких, руйнівних побуджень.

Одним з перших проти таких тверджень виступив М.І.Костомаров, якого справедливо називають засновником української народницької школи. У важливій з наукового боку статті “Про козацтво” вчений взяв на себе сміливість довести, що “козацтво, при всіх тимчасових відхиленнях, було наслідком ідей чисто демократичних”. Історик вважав, що козацтво у широкому розумінні — це не особливий рід війська, а та маса народу, яка шукала волі, і в цьому понятті воно виражало протест народу проти державних тягот.¹

Вагоме місце у творчій спадщині Костомарова посідають праці “Про причини і характер унії в Західній Росії”, “Думки про історію Малоросії”, “Богдан Хмельницький” та інші, в яких досліджуються питання визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. Притягують увагу погляди вченого на стан України напередодні повстання під проводом Б.Хмельницького, на процес його підготовки, рушійні сили, характеристика ним керівників повсталих та інше.

Науковим досягненням Костомарова стало те, що він одним з перших показав визвольну війну як закономірне і неминуче явище, підготовлене попередніми десятиліттями і яке вилилося у боротьбу українського народу проти політичного, економічного і релігійного гніту. Цікаво, що історик розглядав визвольну війну середини ХVІІ ст. і як “козацьку революцію”. Головною причи-

¹ Костомаров Н.И. Собр.соч. Исторические монографии и исследования. Спб., 1904, кн. 4, т. 9, с. 16.

ною, яка породила визвольну війну українського народу, Костомаров вважав боротьбу народних мас за “права і вольності”. Досить зваженими були підходи Костомарова до характеристики особи Б.Хмельницького. Важко, скажімо, заперечити думку про гетьмана як виразника народних прагнень, обранця народу, зняряддя потреб свого часу, своєї країни. Не гетьман був діючою особою, писав учений, а народ, не він підняв народ до повстання, а народна необхідність вивела Хмельницького з бездіяльності. За Костомаровим, цей діяч зовсім не був одним із тих рубак, яким необхідна була війна, як рибі глибина водяна, як птаху широчінь повітряна. Це була людина політична, муж ідеї.

Загалом праці М.Костомарова стали значним внеском у дослідження історії українського козацтва, за його визначенням “цвіту та матеріальної сили руського народу”.

Козаччина, і особливо доба Хмельниччини, посідають важливе місце в історичній концепції одного з найвидатніших українських істориків другої половини ХІХ ст. В.Б.Антоновича. На основі аналізу суспільного життя українського народу Антонович доходить висновку, що його провідною ідеєю є “принцип вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного права політичного задля кожної одиниці суспільства”² Однак втілити в життя свій “одвічний демократизм” українцям ніколи не вдавалось сповна. Причина цього, на думку історика, — в недостатньому запасі культури як народу в цілому, так і його вождів. Найпереконливіше підтвердження своїх висновків Антонович знаходив у повстанні під проводом Б.Хмельницького, коли “історичні обставини сприяли найліпше, одначе увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості”³

Під кутом зору цих концептуальних положень Антонович і розглядав весь історичний процес в Україні, причому генетично пов’язував добу пізнього середньовіччя з історією Київської Русі.

Періоду історії Київської Русі Антонович дав досить позитивну оцінку, оскільки вважав, що в той час український народ значно еволюціонував по шляху прогресу, особливо в галузі культури та суспільного життя. Але історик не сприймав ті часи як ідилію. Виходячи із своєї концепції “боротьби ідей”, він стверджував, що

² Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К., 1991, с. 18.

³ Там же, с. 19-20.

і тоді спостерігається гостре протистояння “громади” і “дружини”, тобто демократичних та централістських тенденцій у сфері суспільно-політичного життя. Усі симпатії історика на боці громади, основні засади якої (вічове вирішення справ та рівноправність членів) він вважає за той споконвічний ідеал суспільного життя, “до якого постійно, іноді суто інтуїтивно, прагне український народ”.

Вистоявши у боротьбі проти князівсько-дружинного елементу, громада, за Антоновичем, продовжила своє існування і в період Литовської доби. Вона адаптувалась до нових історичних умов і дістала своє продовження в організаційних основах українського козацтва. Однак на перешкоді руху українського народу до свого споконвічного ідеалу стала Люблінська унія 1569 р. Запровадження після її укладення шляхетського устрою в Україні призвело до руйнування тут громадського ладу. Проте викоринити “вольності громад” шляхті так до кінця і не вдалося. З людей, невдоволених чужими, не притаманними українському життю порядками, утворилося запорозьке козацтво. У ньому з новою силою акумулювалася ідея демократизму. На думку Антоновича, саме в організаційних основах Запорозької Січі, які увібрали в себе кращі риси староруської громади, і полягає причина популярності серед українського народу. З часу оформлення Запорозької Січі починається новий виток української історії, на якому головним є боротьба двох елементів — аристократичного (шляхта) та вічового (козацтво).

Козаччина містила в собі українську національну ідею, яка однак мала одну хибу, що і призвела в кінці кінців до невдачі. Козацькі рухи ставили перед собою лише завдання збереження прав вузько козацьких, ігноруючи права стану кріпацького, не рахуючись власне з усією масою українського народу. Отже, поки в XVI та в першій половині XVII століття козацтво змагало переважно за свої станови військові права, воно не мало належного успіху, а коли козацтво заклиало до боротьби селянські маси, то тоді вони разом доходять до перемоги. Але перемога ця не привела козацтво, особливо його керівників до усвідомлення цієї боротьби як боротьби народної, за народні ідеали. Козацькі гетьмани і старшина після перемоги йдуть знову до мети вузької, групової, вони хочуть із себе створити нове шляхетство на взірць польського. Народ відчув і зрозумів ці тенденції інстинктивно і його довіра до козаків стала щезати.

Кульмінаційному моменту козацької боротьби, коли відбувся союз козацтва з народними масами — Хмельниччині, В.Антоно-

вич не присвятив якоїсь великої історичної праці, однак оригінальні думки з цього приводу висловив. На його погляд Хмельницький не був пройнятий народними ідеалами і не розумів іншого суспільного ладу, як тільки той, в якому він виріс і який був йому відомий. Поряд з цим Антонович зазначав, що хиби Хмельницького і недостатнє усвідомлення ним можливостей епохи та інтересів народу коренилися не в особистих характері або інтересі гетьмана, а були виявом загальнонорозумового і суспільного рівня розвитку українського народу на ту епоху і на ті часи.

Український народ не був тоді на такому рівні розвитку, коли шляхом розумової роботи відкидаються вироблені історією форми побуту і утворюються нові, кращі за попередні. Без достатньої освіти і культури, на думку Антоновича, не може скластися ідея нових громадських форм, не може вирости нова політична форма суспільного устрою. Тому робив помилки Хмельницький, тому і сама Хмельниччина не привела до створення нових суспільних форм життя, які були б кращими і поступовішими, рівняючи їх до попередніх відносин.

Дехто із сподвижників, послідовників і наступників Хмельницького, на думку Антоновича, намагався стати на ґрунт демократичний, спираючись на народний інстинкт, але недостатня громадська підготовка народу не дала тим діячам навіть змоги як слід сформулювати свої устремління. Ці діячі мусять або, як Мартин Пушкар та Іван Попович, впасти в нерівній боротьбі, або приневолені зробитись демагогами, як Брюховецький, або, нарешті, після неймовірних зусиль мусять визнати свої прагнення, як Петро Дорошенко, нездійсненими.

Протягом майже двох століть після Переяславської ради 1654 р. “ідея демократизму”, на думку Антоновича, йдучи в розріз з інтересами Московської держави та провідною ідеєю російського народу (абсолютизм), переживала в Україні стан летаргії. І лише нова українська інтелігенція в особі Кирило-Мефодіївського братства викликала її пробудження. Безпосереднім продовженням цього процесу був, за Антоновичем, громадський рух другої половини ХІХ ст. в Наддніпрянській Україні.

Особливу позицію щодо оцінки українського козацтва займав П.Куліш. У молоді роки він багато в чому, зокрема в національно-патріотичних, освітніх та інших поглядах сходився з Т.Шевченком, дружив з ним; але їхні програми мали принципові відмінності. Якщо Шевченко ставив за мету сприяти своїм художнім словом

революційному визволенню українського народу від російського царизму, від кріпосницького поневолення, то Куліш головним завданням вважав піднесення культурно-духовного рівня свого народу як основи для майбутнього мирного будівництва української державності. Усі сили — не на революційну перебудову життя, а на мирне піднесення українського народу до рівня західноєвропейських народів з найрозвиненішою культурою.

З цих позицій Куліш засуджував і “Гайдамаччину”, кровопролитні повстансько-бунтарські рухи “низів” з їх, як він вважав, варварством та жорстокістю, владолюбними амбіціями та загробущистю “верхів”. Вони, на його думку, були головними національними перешкодами для культурного і державного становлення України, зокрема після доби Б.Хмельницького, в час так званої Руїни.

Від раннього романтичного захоплення козаччиною Куліш приходять у своїх історичних творах (“История воссоединения Руси”, “Отпадение Малороссии от Польши”, “Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року”) до переважно негативної оцінки козацько-селянських повстань та їх провідників. Тут він засуджує оспівування козаччини у фольклорі й літературі, вивіщує культуросоносну місію польської шляхти і російського царизму в Україні. Стихійна, озлоблена сила темної дикої “черні”, вважає Куліш, руйнує культуру, досягнення цивілізації.

У своїх творах Куліш застерігає проти “демона тьми”, свавілля низів, проти нових “панів” і бюрократів, які після перемоги повсталих можуть прийти на зміну старим, скинутим, проти загрози неуттва і занедбання загальнолюдської моралі.

Слід мати на увазі, що в 70-80 рр. ХІХ ст. цілком назріла критична переоцінка романтичної ідеалізації козаччини. Під пером Куліша пізній романтизм нещадно розправлявся з ілюзіями та ідеалами своєї молодості. При цьому Куліш не вберігся від нових крайностей — категоричного осуду і навіть злісного знеславлення Запорозької вольниці. Проте чимало діячів української культури зуміли побачити у викличних екстравагантних поглядах Куліша прояв більш реалістичного, ніж доти, підходу до зображення козаччини. Так, М. Драгоманов зазначав: “Безспірно, добродій Куліш пересолив і наговорив багато зовсім чудного, та все-таки зміна його поглядів свідчить по крайній мірі, про те, що настав час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного тільки національного, а надто перемішаного з православним...”. І

далі Драгоманов писав; що необхідно осмислити історію та культуру України в європейському контексті, з орієнтацією на вселюдські цінності. “Тільки таким же способом можна оказати правдивий суд і почасти над нашим козацтвом,— над його вартістю і хибами; над причинами його смерті... і над тим; що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто здати в архів і признати навіть шкідливим для поступу”.⁴

Негативні риси тогочасного козацтва, твердив Куліш, є виявом здичавіння нащадків русичів давньої княжої доби внаслідок ярма “чингісхановичів”, втрати українським народом колишнього високого культурного рівня в умовах тодішнього і пізнішого чужинського поневолення.

З різних причин у Кулішевих оцінках змісту й характеру боротьби таких провідників українського визвольного руху, як Косинський, Наливайко, Павлюк, Острянин переважають негатиї. Тенденційно спотворені характеристики цих та деяких інших українських історичних діячів частково запозичені Кулішем з польських і російських джерел. Загалом на його історичній концепції позначився вплив праць російського історика С.Соловйова з їхнім великодержавницьким тлумаченням української історії. М.Грушевський зазначав, наприклад, що Куліш продовжив ультрадержавний погляд Соловйова на козачину як “елемент руйнний, проти громадський і протидержавний, що не хотів працювати, а бажав жити чужим коштом”.⁵

Чимало негативного спостерігається в Кулішевих оцінках повстання під проводом Б.Хмельницького і самого гетьмана: Куліш дорікає Хмельницькому, що він не використав державотворчих традицій, “культурних інстинктів” давніх русичів і “розіграв роль стихійної сили, яка зникає без благодітельного сліду після руйнівної своєї дії...”⁶ Однак при всьому суб`єктивізмі характеристик, Куліш відзначає, що Хмельницький “показав на поляках” силу українського генія, що гетьмановим “стратегічним, організаторським і політичним здібностям скривджені від них дивуються більше ніж ми, які восторжествували над ними”.⁷ Загалом Б.Хмельниць-

⁴ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. К., 1970, т. 2, с. 348.

⁵ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Український історичний журнал. 1992, №4, с. 121.

⁶ Куліш П. Отпадение Малороссии от Польши, т. 3, с. 132.

⁷ Там же, т. 3, с. 231.

кий виступає у цьому творі Куліша як мудрий державний діяч з надзвичайно активною, гнучкою міжнародною політикою.

П. Куліш намагається якнайпереконливіше і наочніше показати, що внутрішнім, національним фактором, який ослаблює Україну в час лихоліття, губить її, є відсутність об'єднуючої злагоди між різними суспільними верствами. Цю слушну думку він наполегливо демонструє на різноманітному матеріалі з історичного минулого.

Як мислитель, Куліш порушує питання людської історії — про співвідношення гуманістичної моралі і класових, національних та особистих інтересів, наголосивши при цьому на пріоритеті загальнолюдських цінностей. Палкий прихильник свободи, він застерігав проти її ототожнення із сваволею, анархією, акцентував увагу на необхідності суспільного порядку і вихованні культури людського співжиття. Саме тогочасна дійсність змушувала Куліша повсякчас замислюватися над шляхами досягнення справедливих міжнаціональних взаємин. Він гостро відчув потребу в опануванні рідним народом загальноєвропейської культури при збереженні своєї національної самобутності.

Великий інтерес викликає погляд на козаччину ще одного видного українського мислителя — М.П. Драгоманова. Як відомо, цей вчений широко застосовував у своїх історичних творах порівняльний метод і не раз критикував тогочасних українських істориків саме за відсутність у їх дослідженнях цього універсального прийому. М. Драгоманов, наприклад, тонко підмітив хиби в історичних працях Куліша і рекомендував йому для їх усунення використовувати метод порівняльних студій. “Куліш,— писав Драгоманов,— один з найбільших наших національників і козаколюбців, став дуже гостро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похваляти польських панів, що не хотіли терпіти козацтва, та Петра I й Катерину II, що зруйнували Січі й т.ін. (Розбишаками вийшли козаки в д. Куліша, між іншим через те, що він, як звичайно наші вчені, огляда історію без порівняння з історією народів). Тим часом в історії західно-європейських народів можна знайти факти, з котрих методом д. Куліша можна довести, що всі корпорації й класи — рицарі, міщани, студенти, навіть монахи, а нарешті й інституція королів — були розбишаки, і всі революційні рухи, як і державні війни, були розбоями”.

М. Драгоманов рішуче заперечує погляд на козаків, який визнає їх розбишаками. У козаччині він вбачає позитивні моменти: про-

тест проти тяжких для народу суспільних порядків та оборони руської землі від чужинців. На думку вченого, українське козацтво в свою кращу пору прийняло в свої ряди не лише простих селян та міщан, але й освічені і культурні верстви українського народу і тим самим розширило свідомість національно-визвольних змагань. Зростанню свідомості сприяло й те, що боротися українським козакам, на відміну від російських, довелося проти чужої, а не своєї держави. Боротьба українського козацтва з Польською державою була “боротьбою принципів”, тоді як заколоти й виступи великоруського козацтва залишалися виключно “боротьбою інстинктів”. У боротьбі з Туреччиною українські козаки, на думку вченого, виступали представниками самостійної народної політики.

Отже, історики другої половини XIX ст. М.Костомаров, В.Антонович, П.Куліш, М.Драгоманов висловили багато слушних та оригінальних думок і суджень про українське козацтво, які змусили сучасників і наступні покоління ставити розгляд цього соціального феномену у більш широкі суспільно-політичні і культурно-цивілізаційні рамки.